

<https://doi.org/10.62837/2025.3.299>

ƏHMƏDOVA AYTƏN ARZULLA qızı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti

İNVERSİYA POETİZM YARADAN ÜSLUBİ FİQUR KİMİ

Açar sözlər: *üslub, intensional, informasiya, təfəkkür, intensivlik*

Ключевые слова: *стиль, интенциональный, информация, мышления, интенсивность*

Key word: *stile, intensionality, information, thought, intensive*

İnversiya termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası yerdəyişmə deməkdir. Linqvistik bir termin kimi *inversiya* ifadəli nitqin baş verməsi və bədii informasiyanın intensivləşməsi anlayışı bildirir. *İnversiya* cümləni təşkil edən elementlərin xətti ardıcılıq normasının pozulması kimi qəbul edilir. Lakin bu pozulma ardıcıl sıra normasına zidd olsa da nitq prosesində informasiyaların intensivləşməsinə xidmət edir, odur ki, dil normasından keçib nitq normasına çevrilir. Beləliklə nitq prosesi dildə baş verən ziddiyyəti intensivləşmə üzrə yenidən normalaşdırır. Beləliklə, *inversiya* üslubi fiqur kimi işlənərək intensional qrammatikanın tədqiqat obyektinə çevrilir. Dilin başlıca vəzifəsi informasiya kommunikasiyasına xidmət etdiyi üçün burada qarşılıqlı əlaqələrin çoxfunksiyalı prosesləri ilə qarşılaşmaq olur. Bu da dildə ayrı-ayrı üslubların yaranmasına ciddi təsir göstərir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, dil üslubları özlərinin səciyyəvi norma xüsusiyyətlərinə malik olmaqla həm də bir-biri ilə daxili əlaqələrə malik olur. Yəni bədii üslub təkcə bədii mətnlərin qapalı üslubu olmayıb eyni zamanda digər üslublarla da həmhüddud elementlərə malikdir. Eyni zamanda hər hansı bir dil üslubunun daxilində başqa üsluba xas olan elementləri müşahidə etmək mümkündür. Bu ondan irəli gəlir ki, insan təfəkküründə informasiyalar bir istiqamətli deyildir. İnsan psixologiyasında, təfəkküründə, dünyagörüşündə çoxşaxəli informasiyalar mövcuddur ki, bunlar da verbal və ya qeyri-verbal şəkildə ötürülür. Nəticədə informasiyalar ayrı-ayrı üslublar üzrə paylaşıldığı kimi həm də bir-biri ilə daxili əlaqələrə malik olur. Üslubların qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı Afaq Ağayeva (Quliyeva) *təxmini olaraq iyirmi əlaqənin (bədi-rəsmi, publisistik-epistoliar, elmi-publisistik, bədii-elmi, rəsmi-elmi, elmi-epistoliar, bədii-publisistik, rəsmi-bədii, epistoliar-bədii, bədii-epistoliar, rəsmi-epistoliar, epistoliar-publisistik, publisistik-bədii, rəsmi-publisistik, epistoliar-rəsmi, publisistik-rəsmi, elmi-bədii, epistoliar-elmi, publisistik-elmi, elmi-rəsmi olduğunu göstərir* [1, s.8]. Üslublararası əlaqələrin baş verməsində ayrı-ayrı dil elementlərinin, o cümlədən üslubi fiqurlar qismindəki *inversiya*nın da mühüm rolu vardır. *İnversiya* təkcə bədii təsvirin, bədii informasiya-nın canlandırılmasına yox, eyni zamanda, fikrin, ideyanın çatdırılmasında inten-

sivləşdirici əhəmiyyət kəsb edir. Bunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan İcmasının İnzibati binasında yaradılan şəraitlə tanış olduğu vaxtdakı çıxışında işlətdiyi aşağıdakı cümlədən də aydın görmək olur:

“Benzinin, sürəti yağlarının və neftin təqribən 70, 80, 90 faizi Azərbaycandan təchiz edilirdi. Buna baxmayaraq xalqımıza qarşı növbəti cinayətin törədilməsi, yenə də deyirəm, böyük vicdansızlıqdır” [2]. Burada *“yenə də deyirəm”* ifadəsi adi nitqdə əvvəldə işlədilə bilərdi. Lakin ifadənin yerini dəyişdirilib cümlə daxilinə gətirilməsi dinləyicinin, auditoriyanın diqqətini cəlb etmək məqsədi daşıyır və informasiya intensivliyini bir daha canlandırır. Ümumiyyətlə, bədii təfəkkürün, məntiqi düşüncənin, psixoloji emosiyaların canlı ifadəsinin təcəssümü kimi informasiyaların həm də koqnitiv baxımdan canlandırılmasında mühüm bir vasitə roluna malikdir. İnversiyadan insanların gündəlik həyatındakı kommunikasiyaları, o cümlədən, bədii təfəkkürün məhsulu olan hadisə və situasiyaları qabaqlaşdırmaq məqsədi ilə daha çox istifadə edilir. Odur ki, bəzi tədqiqatlarda inversiya dil-nitq, bəzən də daha çox şifahi verbal dil hadisəsi kimi nəzərə çatdırılır. İnversiyanın dil-nitq hadisəsi kimi baş verməsi onun ümumi prinsipidir. Yəni dilin xətti, ardıcıl qaydalarında inversiyanın yeri yoxdur. Ancaq informasiyaların canlandırılmasında inversiyanın peyda olması müşahidə edilir. Bu da o deməkdir ki, xətti, ardıcıl dil qaydaları xüsusi bir linqvistik normalılığa malik olduğu kimi inversiya da özünəməxsus norma ilə səciyyələnir. İnversiyanın dil norma isə informasiya intensivliyi ilə, daha dəqiq deyilsə ekstralingvistik üsulla tənzim edilir. Sintaktik vahidlərin sırasına dair tədqiqat aparmış Ə.Cavadov hesab edir ki, inversiyalar nitqə aid məsələdir. Eyni zamanda, Ə.Cavadov inversiyanı aktual sintaksislə bağlı hadisə kimi adlandıraraq yazır ki, *“Sözlərin sıralanması nitq prosesində aktuallaşır, inversiya olunur. İnversiya isə əsasən intonasiya ilə müşayiət olunur. Əgər potensial sintaksis dil faktlarını əhatə edirsə, dilin qrammatik quruluşuna aiddirsə aktual sintaksis üslubiyyətə xidmət edir”* [5, s.17].

B. Xəlilov cümlə üzvlərinin sıralanmasından bəhs edərkən düzgün sıralanmanın vacib olduğunu nəzərə çatdırır [8, s.372]. Ancaq burada onu da əlavə nəzərə almaq yerinə düşər ki, düzgün sıralanma dedikdə adi, nominativ, xətti, ardıcıl, linqvistik sıra qaydası xatırlanır. Ekstralingvistik sıralanmanın özü də əslində əks, pozulmuş sıralanma deyil, informasiyaların intensivliyi ilə müşayiət edilən özünəməxsus normalılığa malik olan sıralanmadan ibarətdir. K.Mehdixanlının inversiya ilə bağlı gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, cümlədə söz sırasının mövcudluğu onun qrammatik funksiyasından irəli gəlir. İnversiyanın baş verməsi isə ekspressiv-üslubi hadisə ilə bağlıdır. Bu da bədii dil üçün səciyyəvidir. İnversiyanın təyin olunması meyarı müəllifin qeyd etdiyi kimi *cümlənin invariant strukturu üzrə müəyyən edilir* [13, s.12].

Tənzilə Qasımovanın söz sırasına həsr edilmiş məqaləsində inversiya sərbəst söz sırası kimi nəzərə alınır və bir qayda olaraq onun baş verməsi danışığ dilinə dair

hadisə kimi qeyd edilir [11]. T.Nağıyeva cümlədə söz sırasına dair yazdığı məqalədə sıralanmanın linqvistik bir ahəngdarlıq kimi qeyd edir. İnversiya tipli yerdəyişməni sıranın pozulması hesab edir. Lakin bu pozulmanın üslubi xarakter daşdığını göstərir [14, s.22]. Bu qısa xülasələrdən göründüyü kimi, söz sırası, o cümlədən inversiya çoxcəhətli, çoxşaxəli bir hadisədir və ayrı-ayrı tədqiqat işlərində, dil materiallarının təhlilində bu hadisəyə müxtəlif aspektlərdən yanaşmalar vardır. İnversiya bir dil hadisəsi kimi informasiyalarda ritorizmin, poetizmin, ekspressiv-emosionallığın, işgüzar-əməli kommunikasiyaların, bədii informasiyaların, üslubi rəngarəngliyin canlandırılmasına xidmət edir. Odur ki, inversiyaların funksionallığı ancaq üslubi çalarlıq yaratmağa xidmət etməklə məhdudlaşmır. Ona görə də, A.Eyyubovanın belə bir fikrinə tam haqq qazandırmaq olar ki, *“Söz sırası və onun inversiyası geniş və dərin araşdırma tələb edən sahədir. İnversiya dil-nitq hadisəsidir. Bir sıra üslubi fiqurlar kimi (ellipsis, antiteza, paralelizm, qradasiya, xiazm) simmetrik-asimmetrik fiqurdur. İnversiya bədii əsərdə struktur-qrammatik və kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir”* [6, s.92-93].

Ümumiyyətlə, dil hadisələrinin çoxaspektli olması informasiyaların çoxşaxəli olması ilə ölçülür. Bu da özünü dil elementlərinin informasiyaya uyğun sıralanmasında təcəssüm etdirir. Q.Kazımov bunu nəzərə alaraq söz sırasının iki başlıca funksiyasını fərqləndirir [10, s.163]. Bunlardan birincisini sintaktik-semantik, ikincisini isə üslubi funksiya adlandırır. Belə çıxır ki, dildəki məntiqilik, ritorizm, poetizm, nominativizm, aktualaşma, koqnitiv-psixoloji aspektlərin hamısı bu istiqamətlər üzrə funksionallaşır.

İnversiya və onun üslubi-emosional xüsusiyyətlərindən bəhs etdikdə onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu dil hadisəsi bədii mətndə yazıçı və personajların dilində müşahidə edilir. Yazıçı dilində inversiya hadisələri, situasiyanı və personajları xarakterizə edir. Personajların dilində işlənən inversiyada isə onların daxili aləmi, duyğu və hissləri, dünyagörüşü və şəxsi keyfiyyətləri qabarıqlaşdırılır. İnversiyadan həm nəsr və həm də nəzm əsərlərində bədii informasiyaları qabarıqlaşdırmaq üçün istifadə edilir. Nəsr dilində inversiya nəsrin təhkiyə dilini poetikləşdirir, poetik dildə isə daha çox müəllif tərəfindən təsvir edilən hadisə, situasiya və bədii obrazlar canlandırılır. Nəsr dilində yazıçının hadisələri, situasiyaları, yerli koloriti canlandırmasına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *“Tağlarda düzüldür çox bərni və hədsiz çini qab. Taxçalarda düzüldür bir neçə samovar, sandıqça, qəlyan, dörd-beş kəllə rus qəndi və xırdavat şeyləri”* [12, s.54]. *“Həsən kişi bu dünyada nədən qorxurdu? Özünün ölməyindən qorxurdu. Qorxurdu ki, bir gün ölər, kəhər at bu dünyada tək-tənha qalar”* [15, s.462]; *“Budur, Mirzə Nəsim, iranlı qoca kişi yuxarı başda əyləşib qabağında bir dəstə çubuq, gözlərində eynək uşaqlara məşq başı yazmağa məşğuldur”* [7, s.7].

Bu nümunələrdən göründüyü kimi onların hər birində yazıçı təsviri verilir. Təsvirdə həm hadisələrə və həm də personajlara aid xarakter əlamətlər cümlə

üzvlərinin inversiyası üzrə qabarıqlaşdırılır. Oxucunun diqqəti yazıçının təsvir etdiyi hadisələrə cəmləşdirilir. Bu halda oxucu özünü sadəcə kənar bir şəxs kimi, oxucu kimi yox, həm də hadisələrin iştirakçısı kimi hiss edir, bir sözlə, özünü təsvir edilən hadisələrin içərisində görür. Yazıçının təsvirində cümlə üzvlərinin inversiyası yolu ilə personajların da şəxsləndirilməsi, onların xarakterik cizgilərinin qabarıqlaşdırılması obrazların daxili aləminin canlandırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu halda oxucunu inversiyanın quruluşu və ya tərtibatı yox, obrazın canlandırılması cəlb edir. Həmçinin, bu canlandırılma fonunda xüsusi bir cümlə ahəngdarlığı baş verir ki, burada da poetik bir vüsət yaradılmış olur. Bu cəhətdən aşağıdakı kimi nümunələrdə diqqəti çəkən məqamları müşahidə etmək olur: [hacı Qara] *“Allah kəssin belə bazarı? Belə alış verışı! Evin dağılsın, çit satan! Qapın çırpılsın, şilə verən! Çadra verən!”* [3, s.6]. *“Qurana and olsun, peyğəmbər haqqı oğlu Bəşirin toyun görməyim, yalan deyirəmsə tamam Ağcabədidə bundan yaxşı qədək və çit heç kimdə tapmazsınız”* [3, s.7]; *“Bircə mənə de görüm, sən nəyə lazımsan, oturubsan bu fındığın, şabalıdın içində, özünü də çəkib sən, elə bilirsən adamsan?”* [7, s.15]. *“İndi mən gedib tutaq ki, ziyarət edib gəlmişəm evimə, sən nə deyirsən, gəlməzsən, mənim görüşümə?”* [12, s.49]. *“Həsən kişi nə deyirdi? – Deyirdi ki, bu külli-aləm ibarətdi xırda-xırda dünyalardan”*.

Bu nümunələrdən göründüyü kimi, personajların dilində inversiyadan istifadə onların daxili aləminin açılması üçün bir vasitə kimi işlənmişdir. Eyni zamanda, burada inversiyanın emosionallıqla müşayiət edilən tərtibatında poetizm diqqəti cəlb edir. İnversiyanın obrazların dilində yaratdığı bədii informasiya mühiti həm də danışq dilinə aid əlamətlərlə təcəssüm olunur ki, bu da hadisələrin təfərrüatını bir daha canlandırır. Təsadüfi deyildir ki, inversiya barədə aparılan tədqiqatlarda bu üslubi fiqur vasitəsi ilə danışq dili aurası yaradılması təqdir olunur. Personajların dilində inversiya ümumiyyətlə təsvir, təhkiyə dilini bir növ, danışq, xalq dilinin sintaktik-üslubi bir vasitəsinə çevirir [9, s.25].

İnversiya bədii nəsrə təsvirin və təhkiyənin intensivləşdirilməsi yolu ilə poetizm yaratdığı kimi, poetik nümunələrdə də müəllifin təsvir etdiyi hadisə, situasiya və obrazlarla bağlı güclü bir poetik mənzərə yaradır. Burada da iki əsas məqam diqqəti cəlb edir. Birincisi, sənətkarın hadisə və situasiya ilə bağlı təxəyyülünün, təsəvvürünün canlandırılmasıdır ki, bu üsulla poetizm daha da rəngarəng tərəvət qazanır. Buna aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

*“Biz doymadıq yarı şirin dilindən
Şəkər parçasından, ləli-bağından”* [16, s.20].
*Mətləbidir bir növrəstə könlümün
Olmadı dərmanı, xəstə könlümün* [16, s.15].

İkincisi isə sənətkarın təsvir etdiyi, obrazlaşdırdığı şəxslə bağlı yaratdığı poetik mənzərədir. Buna aid aşağıdakı nümunəni misal göstərmək olar:

Tovuz kimi qalxdın çeşmə başından

*Cəmi gözəllərin gözəli Güllü!
Almadı yanağın, büllur buxağın
Dodaqların meyli, məzəli, Güllü! [4, s.90].*

Göründüyü kimi, inversiya dildə pərakəndəlik deyil, üslubi ekspressivlik yaradan, hadisə, situasiya və obrazları poetikləşdirən, təsviri xalq dili elementləri ilə canlandıran, daxili hiss və duyğuların əzəmətli bir bədii mənzərəsini yaradan ekstralinqvistik vasitədir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Ağayeva (Quliyeva) A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üslublarının qarşılıqlı əlaqəsi. Filol.elm.dokt.dis.avtoreferatı. Bakı, 2011, 43 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan İcmasının İnzibati binasında yaradılan şəraitlə tanış olduğu zaman çıxışı. President.az/az/articles/view/58330.
3. Axundov M.F. Sərgüzəşti-Mərdi-Xəsis (hacı Qara): azeri.org/Azeri/az-latin/latin-az-literature/drama/mirza-fateli-akhundov-az/akhundov-hagiqara.pdf.
4. Aşıq Ələsgər. Əsərləri dastan - rəvayətlər, xatirələr. Bakı, Şərq - Qərb, 1999, 578 s.
5. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, Elm, 1977, 112 s.
6. Eyyubova A.İ. Mətnin struktur-semantik yarusunda söz sırası inversiyasının üslubi xarakteri. Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərləri. Cild 12, №3, 2021. (47) s.92-97.
7. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild, (hekayələr). Bakı, Lider nəşriyyat, 2005, 408 s.
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili sintaksis. Bakı, Adiloğlu, 2017, 428 s.
9. İslamzadə M.İ. Müasir Azərbaycan bədii nəsrində xalq dilinin bəzi sintaktik-üslubi vasitələri. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər seriyası, №1, 2006, s.25-30.
10. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, Təhsil, 2007, 496 s.
11. Qasımova T.S. Sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə söz sırası: aem.az/uploads/files/2022-10/1666_986_973-elmiiş-9.pdf.
12. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, I c., Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 664 s.
13. Mehdixanlı K.Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində inversiya. Filol.üzrə fəlsəfə dokt.diss.avtoreferatı. Bakı, 2018, 29 s.
14. Nağıyeva T. Cümlədə söz sırası sintaktik təkamülün aspektlərindən biri kimi.//Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi jurnalı: İmpakt Faktor. 1.172.2024/cild 4, sayı 9/20-24.
15. Rövsən R. Nəfəs. Kitablار kitabı. Bakı, Qanun, 2006, 760 s.

16. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 s.

Əhmədova Aytən Arzulla qızı

INVERSIYA POETİZM YARADAN ÜSLUBİ FİQR KİMİ

Xülasə

İnversiya dil elementlərinin cümlə daxilindəki yerdəyişməsi deməkdir. Cümlə daxilindəki yerdəyişmə təsvir olunan hadisə, situasiya və obrazlarla bağlı informasiyaları intensivləşdirir. İnversiya zamanı cümlə daxilindəki sintaktik elementlərdə yerdəyişmə baş verir. Lakin bu zaman cümlədə məna pozulması yaranmır, əksinə cümlədə poetik mənzərə canlanır. İnversiya bədii mətnlərdə bədii təfəkkürün ifadə vasitəsinə çevrilir. Cümlədə informasiya intensivliyinin ifadə vasitəsi kimi işlənən inversiya üslubi fiqur vəzifəsini yerinə yetirir. İnversiya hadisəsinin baş verməsi həm nəsr, həm də nəzm, poeziya nümunələrində müşahidə edilir. Nəsr nümunələrində inversiya mətnin, mətni təşkil edən cümlələrin ekspressiv-emosional təsirini artırır, tonal ahəngdarlıq yaradır və nəsr nümunələrinin poetikləşdirilməsinə zəmin yaradır. Poetik nümunələrdə isə inversiya poetik mənzərəni qat-qat canlandırır. İnversiya həm yazıçının, sənətkarın təsvirində, həm də personajların dilində işlənir. Yazıçı, sənətkar dilində inversiya təsvir olunan hadisə, situasiya və obrazlar barədə informasiya intensivliyi yaradır, oxucu diqqətini özünə cəlb edir. Personajların dilində işlənən inversiya isə onların daxili aləminin canlandırılmasına xidmət edir. Üslubi fiqur kimi baş verən inversiya üslubi sintaksisin, eyni zamanda intensional qrammatikaların tədqiqat obyektini kimi nəzərə alınır.

Ahmadova Aytan

INVERSION AS A STYLISTIC FIGURE CREATING POETISM

Abstract

Inversion refers to the rearrangement of language elements within a sentence. Shifting within a sentence intensifies information about the event, situation, and images being described. During inversion, there is a rearrangement of syntactic elements within the sentence. However, this does not lead to a distortion of meaning, on the contrary, it creates a poetic imagery within the sentence. Inversion becomes a means of expressing artistic thinking in literary texts. Inversion, which is used as a means of expressing information intensity in a sentence, performs the task of a stylistic figure. The occurrence of inversion is observed both in prose and in the examples of verse, poetry. In prose examples, inversion enhances the expressive-emotional impact of the text and the sentences that make up the text, creates tonal harmony, and lays the foundation for the poeticization of prose. In poetic examples, inversion vividly enhances the poetic imagery. Inversion is used both in the descriptions of the writer or artist and in the language of the characters. In the

language of the writer or artist, inversion creates an intensity of information about the described event, situation, and characters, drawing the reader's attention. The inversion used in the characters' language serves to bring their inner world to life.

ИНВЕРСИЯ КАК СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ФИГУРА, СОЗДАЮЩАЯ ПОЭЗИЗМ

Аннотация

Инверсия относится к изменению порядка языковых элементов в предложении. Перестановка внутри предложения усиливает информацию о событии, ситуации и образах, которые описываются. При инверсии происходит перестановка синтаксических элементов в предложении. Однако это не приводит к искажению смысла, напротив, создает поэтический образ в предложении. Инверсия становится средством выражения художественного мышления в литературных текстах. Инверсия, используемая как способ усиления информации в предложении, выполняет функцию стилистической фигуры. Возникновение инверсии наблюдается как в прозе, так и в примерах стиха, поэзии. В примерах прозы инверсия усиливает экспрессивно-эмоциональное воздействие текста и предложений, составляющих текст, создаёт тональную гармонию и закладывает основу для поэтизации прозы. В поэтических примерах инверсия ярко усиливает поэтический образ. Инверсия используется как в описаниях писателя или художника, так и в языке персонажей. В языке писателя или художника инверсия создает интенсивность информации о описываемом событии, ситуации и персонажах, привлекая внимание читателя. Инверсия, используемая в языке персонажей, помогает оживить их внутренний мир.

**RƏYÇİ: Mübariz İmran oğlu Yusifov
filologiya elmləri doktoru, professor**